

TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM ISLAHATININ AYNASI: MAARİF-İ UMUMİYE
NİZAMNAMESİNE DAİR MAZBATA (ESBAB-I MÛCİBE LAYİHASI)

Erol ÇİYDEM*

Öz Tanzimat Dönemi (1839-1876), Osmanlı İmparatorluğu eğitim sisteminde islahatın en yoğun yaşandığı süreç olarak dikkat çekmektedir. 1845 yılından itibaren eğitim islahatına hız verilmiş, bu hızla birlikte eğitimin her basamağında devam eden islahat birtakım yeni problemleri beraberinde getirmiştir. Eğitim islahatında eksiklikler ve ihmaller, süreç içerisinde belli başlı uygulama ve düzeltmelerle telafi edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1845 yılından itibaren hız kazanan eğitim islahatı sürecindeki büyük bir eksiklik olan hukuki altyapı ve çerçeve ise Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile oluşturulmak istenmiştir. Nizamname hazırlanırken yapılan müzakerelerde nizamnamenin gerekliliği ve nizamnamede yer alan hususlar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Nizamnamenin hazırlık süreci ve nizamnamenin yayımlanması konusundaki belgeler, dönemin eğitim islahatını birinci elden okuma fırsatı sunmaktadır. Bugüne kadar nizamname hakkında yapılan bilimsel çalışmalarda çoğunlukla ikincil kaynakların kullanılmış olması önemli bir eksikliklerdir. Bu çalışmanın temel amacı nizamnamenin mazbatasını (esbab-ı mucibe layihası) arşiv kaynaklarına dayalı olarak ortaya koymak ve bu mazbata üzerinden Tanzimat Dönemi eğitim islahatının analizini yapmaktır. Aynı zamanda Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilan edildiği tarih konusu hakkında da yeniden bir değerlendirmede de bulunulmuştur. Tarihi araştırma metodu kullanılarak yapılan bu çalışmada veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Eğitim Islahatı, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mûcibe Layihası

MIRROR of EDUCATIONAL REFORM in the TANZİMAT PERIOD: REPORT on the
REGULATIONS of GENERAL EDUCATION (ESBAB-I MÛCİBE LAYİHASI)

Abstract: Tanzimat Period (1839-1876) stands out as the most intense reform process in which the education system in the Ottoman Empire. Since 1845, education reform has been accelerated and reform with this speed has brought with it a number of new problems that continue in every step of the education. Deficiencies and negligence in the education reform have been tried to be

* Dr. Öğrt. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, E-posta: erolciydem@gmail.com

compensated with certain practices and remedies in the process. The legal infrastructure and framework, which is a major deficiency in the educational reform process that has gained momentum in the Ottoman Empire since 1845, is to be created through the Regulations of General Education. The necessity of ordering in the negotiations made while the regulation is being prepared and the matters taking place in the Regulations of General Education have been discussed in detail. The documents on the preparation process of the Regulations and the publication of the Regulations provide the opportunity to read the educational reform from the first hand. Until now, the fact that secondary sources have been used mostly in scientific studies about the Regulations is an important shortcoming. The main aim of this study is to reveal the Report on Regulations of General Education (esbab-ı muciba) based on archival sources and to analyze the educational reform period of the Tanzimat Period through this Report. At the same time, the history of the declaration of the Regulations of General Education was re-evaluated. In this study using historical research method, document review was used as data collection method.

Keywords: Tanzimat Period, Education Reform, Regulations of General Education, The Report of Regulations of General Education

Extended Summary

Purpose

The purpose of this study is to analyze and evaluate education reform in the Tanzimat Period through the text of the Report on Regulations of General Education (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Hakkında Mazbata). It has been understood that there are differences between the Report text which was subject to some scientific studies and the first text belonging to the Report in the Presidential State Archives. The first text belonging to the Report was taken up in this study in the context of the analysis of Tanzimat Period educational reform.

In addition to the above-mentioned purpose in the study, the following problems were also answered?

- What were the factors that occur in the Regulations of General Education (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi)?
- In the drafting of text of the Regulations of General Education had contributed to who?
- When was the publication date of the Regulations of General Education?

Method

This research is based on historical research design from qualitative research methods. In historical research, the aim is to understand what is in the past without manipulating historical data (Fraenkel & Wallen, 2009, s. 532).

The data of the study are the Report on Regulations of General Education that prepared in the 1869, and archival documents, and Takvim-i Vekayi, the official newspaper of the period. First of all, text of the Report in the archive was first transmitted to today's Turkish. Then, the analysis and evaluation of the education reform period of the Tanzimat Period was carried out through this text.

A document analysis technique was used in the data analysis of the research. In the document analysis technique, the resources called as the document are aimed at creating relational structures by separating codes and themes appropriately for the purpose of the researcher (Fraenkel & Wallen, 2009: 471). Bogdan and Biklen (2007) and Yıldırım and Şimşek (2008), interviews of codes and themes, research question, etc. they will be a descriptive analysis if they are determined beforehand. As a matter of fact, descriptive analysis has been preferred in this research.

Results and Discussions

It is possible to evaluate the Tanzimat era education reform with a holistic approach through the Report on. It has been seen that the basic headings related to the education reform process are included in the text of the Report. Detailed negotiations were carried out on many issues such as ongoing school reforms, primary education reform, girls' education issues, and the need for qualified staff in the field of education during the preparatory period of the Regulations of General Education. It is also possible to understand what ideological grounds are being acted in the field of education through the aforementioned negotiation issues reflected in the text of the Report of Regulations of General Education. It is understood that the most important thing is the difference between the text of the Report in the archives and the text of the Report based on different studies until now. The reason for the difference is that the text published in the official gazette of the period was taken into consideration. However, there are valuable details about Tanzimat period educational reform in the text of the Report in the archive. Negotiations on the issue of education of girls in particular and the

issue of military service of non-Muslims and Muslim students in particular contain important information about the ideological foundation of the period.

Conclusion

The Report text contains valuable information about the Tanzimat period educational reform. At the same time, it is pointed out in the text of the Report that a self-criticism of the education in the field of education has been made by reformers of Tanzimat. However, it has been understood that some of the expressions in the Report text taken in the Şura-yı Devlet were not in the later published text. Whether it is the first text or not, it has always been one of the cornerstones of Turkish education history. On the one hand, it will not be erroneous to regard the texts as a reflection of the knowledge-accumulation of the Tanzimat bureaucracy in this area.

Giriş

Tanzimat Fermanı'nın ilanını (1839) izleyen yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanında çok boyutlu ve yoğun bir ıslahat süreci başlatılmıştır. Bu dönemde okullaşma, eğitim alanında kurumsallaşma ve hukukileşme açısından sonraki dönemler için de geçerliliğini koruyacak bir eğitim sisteminin temelleri atılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmiş olduğu 1839 yılından 1845 yılına kadar eğitim ıslahatı konusunda çok da hızlı davranılmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumu 1845 yılında Sultan Abdülmecid'in fermanından anlamak mümkündür. Sultan Abdülmecid bu fermanında özellikle eğitim alanında okullaşma hususunda bir an önce harekete geçilmesinin gerekliliği üzerinde durmuş ve bu konuda devlet adamlarına ikazda bulunmuştur (Takvim-i Vekayi, 12 Muharrem 1261, no: 280). Abdülmecid'in söz konusu fermanı incelendiğinde eğitimin bir bütün olarak ele alındığı ve genel eğitimin yaygınlaştırılmasının önemi üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır (Somel, 2010: 60).

Sultan Abdülmecid'in bahsi geçen fermanından sonra Tanzimat bürokrasisi derhal harekete geçmiş ve eğitim alanında kurumsallaşma konusunda somut adımlar atmışlardır.

Daha önce II. Mahmud dönemi ve Tanzimat Dönemi'nin hemen başlarında eğitim alanındaki kurumsallaşma konusundaki ilk teşebbüslere ilaveten 1845 yılından itibaren süreç iyice hızlanmıştır. 1845 yılında hemen bir Meclis-i Maarif-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) kurularak bu mecliste eğitim ıslahatında izlenecek politikaların çerçevesi belirlenmiştir. Sonraki yıllarda eğitim alanında devam eden kurumsallaşma süreci 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ile iyice olgunlaşmıştır. Bir taraftan kurumsallaşma konusunda adımlar atılırken, diğer taraftan da okullaşma konusunda oldukça önemli yol kat edilmiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi'nin simgesi olan rüşdiye mektepleri dönemin sonuna kadar hemen hemen her vilayette açılmıştır. Bunun yanı sıra eğitim sisteminde modern anlamda kademelendirme de Tanzimat Dönemi'nde oluşturulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde devletin gereksinim duyduğu kadroların yetiştirilmesi ve aynı zamanda eğitim ıslahatı ile toplumun eğitim seviyesinin yükseltilmesi arzulanmıştır. Toplumsal modernleşme açısından ele alınabilecek olan bu politika Tanzimat Dönemi'ndeki hedeflerden birisi olan yeni tip birey ve yeni toplum yapısı ile ilgilidir. Bu dönemde açılan modern okullar, entelektüel faaliyetlerin dışında bir bütün olarak toplumsal modernleşmenin yürütüldüğü mekânlar haline gelmiştir. Açılan yeni okullar vasıtasıyla, sekülerleşme, yabancı dil eğitimi, yeni düşünme ve davranış biçimleri bireylerin yaşamlarında yer almaya başlamıştır (Kazamias, 1966: 54).

Eğitim alanında kurumsallaşma ve okullaşma konusunda önemli adımların atıldığı Tanzimat Dönemi, aynı alanda hukukileşme konusunda da ciddi girişimlerin gerçekleştirildiği bir süreçtir. Özellikle 1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi eğitim alanında açılan birçok kurum ve okulun hukuksal bir zemine oturtulması açısından son derece önemli olmuştur. Bu nizamname ilan edilinceye kadar çeşitli ferman ve ilmühaberlerde nizamnamedeki hükümlerin arka planını görmek mümkündür. Bununla birlikte nizamnamenin gerekçesinde (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne Dair Mazbata/esbab-ı mucibe layihası) nizamnamenin hazırlığı esnasında nelerin görüşüldüğü ve hangi konularda görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı hususunda değerli bilgiler sunulmuştur. Nitekim bu çalışmada Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne Dair Mazbata metni üzerinden Tanzimat Dönemi eğitim ıslahatının analizi yapılmıştır. Bununla birlikte arşivdeki mazbata metninin ilan edilen mazbatadaki metinden farklı olduğu anlaşıldığından, bu farklılık ve bunun sebepleri konusunda değerlendirmede bulunulmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Arka Planı ve İlanı Üzerine Bir Değerlendirme

Tanzimat Dönemi'nde 1845 yılında Sultan Abdülmecid'in eğitim alanında atılması gereken adımlar için bir ikaz mahiyetindeki fermanı devlet adamlarının ıslahatta yönünü eğitim alanına çevirmesine yol açmıştır. Fermanın hemen ardından harekete geçilmiş ve Meclis-i Maarif-i Muvakkat ismiyle bir geçici eğitim meclisi oluşturulmuştur.¹ Bu meclisin kurulmasındaki sebeplerden birisi de daha önce kurulmuş olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin zamanın ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalmış olmasıdır. Dördü ilmiye sınıfına mensup, üçü bürokrat ve biri de askeriyeden seçilen meclisin üyeleri, yeni eğitim politikalarının temel prensiplerini tespit etmek ve planlamalarını belirlemekle görevlendirilmişlerdir (İhsanoğlu, 2010: 85). 4-5 Mart 1845 tarihinde faaliyetlerine başlamış olan bu mecliste padişahın isteği doğrultusunda eğitim alanında yapılması gerekenler hakkında bir layiha hazırlanmış ve Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye ita ve takdim olunmuştur (Takvim-i Vekayi, 27 Receb 1262, no: 303). Layihanın içeriği hakkında detayları barındıran Takvim-i Vekayi gazetesindeki açıklamadan hareketle söz konusu layihadaki konuları belli başlıklar altında toplamak mümkündür. Bu başlıklardan ilki, sıbyan mekteplerinin ıslahı; ikincisi, zamanın gereklerine uygun derslerin okutulacağı rüşdiye mekteplerinin açılması; üçüncüsü ise, yüksek ilimlerin tahsiline yönelik bir Darülfünun (üniversite) kurulması ile birlikte eğitim işlerini yürütmek için daim-i bir Meclis-i Maarif'in kurulmasıdır (Takvim-i Vekayi, 27 Receb 1262, no: 303; Ahmed Cevdet Paşa, 1991(d): 90-91; Unat, 1964: 37; Mahmud Cevad, 2002: 21; Somel, 2010: 61). Layihada bahsedildiği üzere eğitim alanında açılması düşünülen kurumların idaresi için geçici meclisin yerine daimî bir Maarif Meclisi'nin kurulması önerilmiştir (Mahmud Cevad, 2002: 21). Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin 21 Temmuz 1846 tarihli kararıyla daimî bir Meclis-i Maarif kurulmuştur (Erdoğan, 1996: 195).

Meclis-i Maarif'in daimî olarak açılmasının ardından, eğitim alanındaki alınan kararların yürürlüğe konulup uygulanması, yönetmeliklerde değişiklikler konusunda öneriler getirilmesi, mahalle mekteplerinin denetlenmesi ve teftişi gibi işleri yerine getirecek ek bir yürütme

---

¹ Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın başkanlığına, Meclis-i Vala azalığı yapmış, 1843'te reisü'l ulema olmuş olan ve Beşiktaş ulema grubuna mensup bulunan Melekpaşazade Abdülkadir Bey (ö. 1846); azalıklarına, sonradan Şeyhülislam olan Arif Hikmet Bey (1786 -1859), vakanüvis Esad Efendi, Babialı'den yetişip Halet Efendi'ye mühürdar olan Said Muhip Efendi, Meşrebzade Mehmed Arif Efendi, Mekteb-i Harbiye Nazırı mühendis Ferik Mehmed emin Paşa, sonradan sadrazamlığa kadar yükselen Keçecizade Fuad Efendi, kâtipliğine ise, Babialı'den yetişmiş amedi halifelerinden olan ve daha sonra vakanüvislik yapmış olan Mehmed Recai Efendi getirilmiştir. İhsanoğlu, 2010, s. 85.

kurumuna ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle de 1846 yılı Kasım ayında Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur (Somel, 2010: 63). Söz konusu nezaretin kurulmasından yaklaşık 11 yıl sonra ise tam manasıyla bir eğitim bakanlığı (Maarif-i Umumiye Nezareti) tesis edilmiştir. Böylece eğitim siteminde Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin yanı sıra bir de 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ile eğitim sisteminde iki başlılık ortaya çıkmıştır. Ancak Maarif-i Umumiye Nezareti kurulduktan yaklaşık bir ay sonra (h. 25 Şaban 1273/m. 20 Nisan 1857) söz konusu iki başlılık, Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin Maarif-i Umumiye Nezaret-i Müsteşarlığı'na dönüştürülmesi ile kurumsal anlamda son bulmuştur (Akyıldız, 1993: 248; Erdoğan, 1996: 204). Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmuş olması ile eğitim işlevi hükümet içinde ilk kez ayrı olarak ele alındığı gibi, eğitim sisteminde devletin kontrolü tam manasıyla bu nezaretin tesis edilmesi ile mümkün olabilmiştir (Akyıldız, 1993: 249).

Maarif-i Umumiye Nezareti'ne 14-15 Mart 1857 tarihinde atanan ilk nazır (eğitim bakanı) Abdurrahman Sami Paşa olmuştur (Takvim-i Vekayi, 5 Ramazan 1273, no: 552; Erdoğan, 1996: 204). Nazır Abdurrahman Sami Paşa'nın memuriyetine dair ilmühaber mevcut eğitim sistemini açıklayıcı mahiyettedir. Bu ilmühaberin 1861 yılında "Maarif Nezareti'nin Vazifelerine Dair Mevat" ismiyle yayımlanmış olduğu belirtilmiştir (Unat, 1964: 22; Koçer, 1970: 65). 1861 yılına ait "Maarif Nezareti'nin Vazifelerine Dair Mevat" ismi ile bahsedilen belge arşivde tarafımda bulunmamıştır. Fakat bahsedilen belgenin, ondan önce 1857 yılında Sami Paşa'nın memuriyetine dair yayımlanan ilmühaber ile içerik olarak aynı olduğu anlaşılmıştır. Bu ilmühaberin içeriği aşağıdaki gibidir:

1. Nazır müşarünileyh hazretlerinin mekatib-i muntazamadan olan Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye maada kâffe-i mekatibe şamil olacaktır.
2. Umumi okullar; birincisi Sibyan, ikincisi Rüşdiye ve üçüncüsü Mekatib-i Fünun-ı Mütenevvia olmak üzere üç dereceye ayrılmıştır. Birinci derece okullarda okumak, yazmak ve her sınıf tebaanın dini ve mezhebiyelerini bildirecek gibi şeyler öğretileceğinden bunlar muhtelit (Müslüman ve Hristiyan karışık) olmayacaktır.
3. İkinci basamağı teşkil eden Rüşdiye okulları devletçe lüzumu olan ve mucib-i medeniyet ve mamuriyet bulunan fünuna ve üçüncü derecedeki okullara girmek için şart kılınan temel bilgileri öğretmeye mahsustur ve bunlar muhtelit olacaklardır.

4. Üçüncü derecede sayılan okullarda hendese, maadin, yollar, ticaret, ziraat ve hiref-ü sanayi ve mimarlığa dair ilim ve fenler öğretilecek ve mevcut bulunan Harbiye, Bahriye, Tıbbiye okulları da aynı basamaktan sayılacaklar ve hepsi muhtelit olacaklardır.
5. Bu maddede bahsedilen mekteplerde alt basamaktan üst basamağa geçişin imtihanla olacağını belirtilmiştir.
6. İkinci ve üçüncü derecede okullarda öğretim Türk diliyle yapılacak, bu maksatla lüzumlu kitaplar Türkçe'ye tercüme ettirilecek ve öğretmenler Türk diliyle öğretim verebilecek kabiliyette olacaktır.
7. İşbu ikinci ve üçüncü derecede olan rüşdiye ve fünun mekteplerinde bulunacak Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin tümünün elbisesi bahriye ve tıbbiye ve mektepleri talebesinde olduğu gibi nesak-ı vahide (tek tip) olacaktır.
8. Nazır-ı müşarünileyh hazretlerinin maiyetinde ve azası muhtelit olarak bir meclis olmakla işbu meclis-i bilade tadarr olunan şeyler esas-ı müzakere olunduğu halde icabatıyla teferrüatı ve mekatib-i mevcudenin ikmal-ı nizamatiyla ilerlemesine ve gerek kendi ve vezaifini peyderpey mütalaa ile bimazbata Meclis-i Ali-i Tanzimat'a edecektir.
9. İşbu meclis-i muhtelit meclis-i maariften başka ise de mesalih-i fevkalade müzakeresinde era-yı vakalarından istifade olunmak üzere Meclis-i Maarif ile akd-i Cemiyete kılınmak caiz olacaktır (CDA. BEOAYN. 1725).

Eğitim alanındaki dağınıklığı önlemek amacıyla oluşturulmuş bu esaslar birçok açıdan önemlidir. İlmühaber, dönemin eğitim sistemi ve eğitim sistemindeki kademelendirme hakkında kıymetli bilgileri içermektedir.

İlmühaberde ikinci ve üçüncü derece olarak ifade edilen rüşdiye ve rüşdiye üstü okullarda muhtelit (Müslüman ve gayrimüslim çocuklar birlikte) eğitim yapılacağına ifade edilmiş olması entegrist ulusçuluk projesi olarak nitelendirilebilecek dönemin ideolojisi olan Osmanlılıkla örtüşmektedir. Türk diliyle eğitimin yapılacağı kararı, ulusal hüviyette bir eğitim sistemine yönelik önemli bir adım olmuştur. Bu haliyle söz konusu esaslar, eğitim sisteminde birlik ve bütünlüğün sağlanması amacıyla hazırlanmıştır. Bunların yanı sıra açılmış olan modern okullarda tek tip kıyafet uygulamasına geçileceğinin ifade edilmiş olması dikkat çekmektedir. Modern döneme özgü düzen düsturunun Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanındaki

yansıması olarak okullarda tek tip kıyafet uygulaması başlatılmıştır. Bununla birlikte çok daha önceki dönemlerde başlamış olan Batı'daki pedagojik anlayış ve zihniyetin tercüme vasıtasıyla aktarımı Tanzimat Dönemi'nde de devam etmektedir. Söz konusu ilmühaber ıslahatın yoğun bir biçimde yürütüldüğü eğitim alanında hukuksal zemini oluşturan metinlerden birisidir. İlmühaber, hem eğitim sistemindeki kademelendirmeyi ortaya koyması, hem de Maarif Nizamnamesi'nin ilanından çok daha önce eğitim alanı üzerinde ulemanın nüfuzunun kırılmaya başladığını göstermesi açısından da kıymetlidir. Burada nazırın görevleri olarak ifade edilen hususlar 1869 yılında hazırlanacak olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de karşılığını bulmuştur.

İlmühaber'in yayımlanmasından sonraki yıllarda eğitim ıslahatı konusunda yeni adımlar atılmış, özellikle kurumsallaşma ve okullaşma konusundaki gelişmeler devam etmiştir. Fakat modern bir eğitim sistemi oluşturulmaya çalışılırken bunun temelini oluşturacak hukuksal bir alt yapının eksikliği hissedilmeye başlanmıştır. Bu eksiklik dönemin gazetesi Takvim-i Vekayi'de Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilan metninde açıkça ifade edilmiştir. Nitekim anlaşılacağı üzere bahsedilen eksiklik kapsamlı bir maarif nizamnamesinin hazırlanması ile giderilmek istenmiştir. Bunun için Şura-yı Devlet'te ve daha sonra da Encümen-i Mahsusa-yı Vükela'da oldukça titiz bir şekilde sürdürülmüş olan hazırlıkların neticesinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.

Bu noktada önemli bir husus da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilan tarihidir. Şimdiye kadar 1 Eylül 1869 tarihinde ilan edildiği ifade edilmiş olan nizamnamenin Takvim-i Vekayi gazetesinde ilanına 6 Cemaziyülevvel 1286 tarihinde başlanılmış, nizamnamenin son maddesi olan 198. maddenin 15 Cemaziyülevvel 1286 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde yayımlanmasıyla son bulmuştur. Nizamnamenin mazbatası ise sonraki sayı olan 17 Cemaziyülevvel 1286 tarihli gazetede yayımlanmıştır. Buradaki tarihlerden nizamnamedeki son madde ya da mazbatanın ilan tarihi dikkate alındığında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilan tarihinin de 23 Ağustos 1869 ya da 25 Ağustos 1869 olduğu ifade edilebilir. Mazbatanın Şura-yı Devlet'te düzenlendiği tarihin ise 21 Safer 1286 (2 Haziran 1869) olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihten sonra gerekli yazışmaların yapılıp padişahın iradesinin alındığı ve 6 Cemaziyülevvel 1286 (14 Ağustos 1869) tarihinde de nizamnamenin Takvim-i Vekayi gazetesinde yayımlanmaya başladığı anlaşılmaktadır. 1 Eylül 1869 tarihinde ise Maarif-

i Umumiye Nizamnamesi Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Böylece bu tarih, sonraki çalışmalarda nizamnamenin yürürlüğe girdiği tarih olarak kabul görmüştür.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne dair mazbata konusuna geçmeden önce nizamnamenin hazırlığı esnasında katkıları olan isimlere değinmek de faydalı olacaktır. Nizamnamenin hazırlığı esnasında çeşitli isimlerin çok değerli katkılarının olduğu anlaşılmaktadır. Bazı araştırmalarda Türkiye Maarif Tarihi adlı eserde nizamname üzerinde ve nizamnamenin kaleme alınmasında dönemin eğitim bakanı Saffet Paşa ismi ön plana çıkarılmıştır (Mahmud Cevad, 2002; Atuf, 1931: 9-10). Saffet Paşa'nın elbette önemli katkıları olmuştur. Her şeyden önce bahsedildiği üzere Saffet Paşa, dönemin Eğitim Bakanı'dır. Fakat ondan başkaca isimlerin de katkılarının olduğu sonraki çalışmalarda ifade edilmiştir. O dönemde Şura-yı Devlet'te kâtip olarak görev yapan Ebüzziya Tefvik nizamnamenin hazırlığı konusunda aktarmış olduğu bilgiler bu konuda aydınlatıcı niteliktedir (Akyıldız, 2011):

Sadullah Paşa başmuavin, Dadyan Artin Efendi, Rezaizade Ekrem Bey muavin, bu abd-i âciz ile -kendisine Fransızca okutmasından dolayı Kemal'in hocası diye meşhur olan- Mehmed Mansur Efendi ve -muahharen Bulgaristan siyasiyûnu arasında fırkasıyla iştihar eden- Dragon Çankof Efendi birinci mülâzim idiler.

Dairemiz suret-i mahsusada maarif nizamnamesinin tanzimiyle meşgul oluyordu. Fransa maarif-i umumiyesinin İnkılab-ı Kebir'den beri geçirmiş olduğu altmış-yetmiş senelik safahat-ı tecârib ve tatbikatı tettebbu ediliyor, memleketimizin -bu zamana nispetle cidden pek farklı olan- o zamanki hâli nazar-ı itibara alınmakla beraber, istikbal için dahi kabil-i tatbik ve imtisal olacak bir nizamname-i maarif vücuda getirilmek isteniyordu. Diyebilirim ki Dadyan Artan Efendi Fransa'da bünyan-ı maarif için o güne kadar kullanılmış olan mevaddı mütenevviayı kâffe-i havâss ve evsafıyla Sadullah Bey'in pîş-i im'ânına takım takım vaz' ediyor, Sadullah Bey de o mevaddan bizce inşası mutasavver olan bünyan-ı maarifin erkânını tersine salih olanları tefrik ve intihap eyliyordu (s. 8).

Sadullah Paşa merhumun her nokta-i nazardan ehemm âsarı maarif nizamnamesine yazdığı esbâb-ı mucibe mazbatasıdır. Bu mazbatanın heyet-i umumiyede hitâm-ı kiraatini müteakip reis-i vakt olan Midhat Paşa merhum, bizzat Sadullah Paşa'ya beyan-ı tebrik ve teşekkür etmiş idi.

Bahsedilen isimlerden Sadullah Paşa nizamnamenin hazırlık sürecinde oldukça önemlidir. Onun, bu çalışma açısından ayrıca önemi nizamname mazbatasını kaleme alan kişi olmasından ileri gelmektedir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne Dair Mazbata Üzerinden Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatını Anlamak

Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) eğitim ıslahatı devam ederken Sadullah Paşa'nın ve diğer isimlerin katkıları ile hazırlanmış olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu alandaki hukuksal zeminin eksikliği giderilmek istenmiştir. Bu eksiklik, nizamnameye ait mazbata metninde (esbab-ı mucibe layihası) açıkça ifade edilmiştir. Bahsedilen mazbata, Tanzimat Dönemi eğitim ıslahatında o güne kadar yapılan, yapılamayan, ihmal edilen ya da eksik kalan noktalar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Sadullah Paşa tarafından kaleme alındığı anlaşılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne Dair Mazbata, son olarak Somel (2015) tarafından ele alınıp incelenmiştir. Mazbata üzerinden Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ideolojik temellerini ortaya koyan Somel'in çalışması alana önemli katkılar sağlamıştır (Somel, 2015). Ancak Somel tarafından verilen ve alana ait bazı kaynaklarda da yer alan mazbatanın tam metni² ile arşivde bulunan nizamnameye ait mazbata tam metni arasında bazı farklılıklar vardır. Bunun sebeplerinden en önemlisi, dönemin gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayımlanmış olan mazbata metninin referans alınmış olmasıdır. Arşivdeki metin ile dönemin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'de ilan edilen metin arasındaki farklılık ise büyük ihtimalle bazı kısımların sonradan ilan edilen metinden gerek görülmeyerek çıkarılmasından kaynaklanmıştır. Çünkü yayımlanan mazbata metninde yer almayan bölümlere nizamnamede yer verilmediği gibi sonrasında bahsedilen konular için ayrı bir kanun ya da yönetmelik yayımlanmamıştır. Fakat arşivdeki esas metin ile sonradan yayımlanan metin arasındaki farklılık Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında çalışma yapan araştırmacılar tarafından fark edilmemiştir. Bunun sebebi de arşiv kaynaklarının ihmal edilmiş olmasıdır. Her ne kadar ilan edilen metin üzerinden değerlendirmeler alana önemli katkılar sağlasa da hazırlanmış olan esas metin ve bu metin üzerindeki değişikliklerin de dönemin

---

² Mazbata'nın yayımlanmış tam metni için Takvim-i Vekayi, 17 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1130; Mahmud Cevad, 2002: 88-92. Unat, 1964: 92-96; Somel, 2015.

analizinde önemli ayrıntılar barındırdığı aşikârdır. Bu durum tarihi çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmanın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Şura-yı Devlet'te hazırlanan mazbatada olup da sonradan ilan edilen metinde olmayan bölümlerin ilkinde nizamnamenin hazırlık sürecinde hangi konular hakkında ayrıntılı görüşmelerin yapıldığı açıklanmıştır. Söz konusu konulardan birincisi, kız ve erkek çocukların eğitimin ilk kademesine devam zorunluluğu; ikincisi imtihanlarında başarılı olmaları durumunda Mekteb-i Sultani'deki Müslüman öğrencilerin askerlik kurasından, gayrimüslim öğrencilerin ise bedelli askerlikten muaf olup olmayacakları; üçüncüsü, gayrimüslim çocuklar için öğretimin nasıl yapılacağı ve son olarak da kitap ve risale tercümesinin hangi yol ve yöntemle gerçekleştirileceğidir.³

Şura-yı Devlet'te hazırlanmış olan mazbataya ait ilk metinde eğitim-öğretimin hem kızlar hem de erkek çocuklar için mecburiyeti konusuna ayrıca yer verilmiştir. Özellikle kız çocuklarının okula devam etmesini teşvik edecek kanun ihtiyacına dikkat çekilerek halkın cehaletten kurtulmasının yolu olarak bu kaidenin ehemmiyeti üzerinde fikir birliğinin oluştuğu vurgulanmıştır.⁴ Metnin bu bölümünde kız çocuklarının söz konusu zorunlu eğitimden mahrum bırakılmaması için kanun yapılmasının gerekliliğine yapılan vurgu kız çocuklarının eğitimine verilen önemi ortaya koymaktadır. Bu husus, Tanzimat bürokratlarının toplumsal modernleşme yönündeki gayretlerinin somut kanıtlarından birisidir. Tanzimat Dönemi'nde belli bir kesim ya da gruptan ziyade din, etnik köken veya cinsiyet gibi herhangi kıstasa bakılmaksızın toplumun tüm kesimlerinin eğitim fırsatından faydalanması istenmiştir. Tanzimatçılar, toplumsal kalkınmanın ve devlet olarak ayakta kalabilmenin yolunun eğitimli bir toplumdaki geçtiğini fark etmişlerdir. Uzun yıllardır Batı'da tartışılan ve toplumsal ilerlemenin

---

³ Müzâkarat-ı esâsiye bu vechle ikmâl olunduktan sonra layiha-yı mezkurenin madde-be-madde mütâla'asına şeru' edilüb ahkâm-ı mündericesinden evvela etfâl-i zükûr ve inasın mebâdi-i tahsilde taht-ı mecburiyete alınub alınmaması ve sâniyen mekteb-i sultanide tahsil-i ulûm ve fûnûn ile kısm-ı âli derslerinden bila-ımtihan iktidarı sabit olan talebenin imtihan olacakları sene-i kurradan ve sınıf-ı gayrimüslim etfâlinden yine olcihetle imtihan verenlerin bedel-i askeriyeden muaf olup olmaması ve salisen sınıf-ı gayrimüslim etfaline tedris olunacak ulûm-ı diniyyenin ne vechle ve ne vasita ile tertib edilmesi ve rabian kitap ve risail-i mukteziyenin ne tarik ve usulde tercüme ettirilmesi maddeleri başlıca mübahiseyi intac eylediğinden bunların tefsilatı dahi bir vech atî beyan olunur.

⁴ Birinci derece tahsilde mecburiyet kaidesi bazı düvel-i mütemeddinede carî olup memalik-i devlet-i aliyyenin ahval-ı haziresi icabınca avam-ı nası tarihi tahsil-i maarife sevk edecek bir taziyane-i kanunu (kanun kamçısı) ittihaz olunmasının lüzumu ise maslahattan olmakla peder-i müşfikin evza'-i muhalefetkâriyede bulunan evlatlarını hatırdan vekayitten muamele-i şedite eylediği gibi hükümet-i seniyyenin dahi ahaliyi hal-i cehaletten kurtarmak için isti'dadları olan hengâm-ı sebatlarına tahsil-i mukaddimât-ı maarifete say etmelerini taht-ı mecburiyet alması hükümeten ve maslahatan ehemmi idi ki tasdik olunmuştur.

olmazsa olmazlarından olan kız çocuklarının eğitilmesinin gerekliliği Tanzimat bürokrasisi tarafından da oldukça önemsenmiştir. Zaten nizamname hazırlanmadan çok daha önce kız çocukları için ortaöğretim seviyesinde modern okullar açan Tanzimat bürokrasisi kız çocuklarının okula devamları hususunda da hassas davranmaya gayret göstermiştir. Tanzimat dönemi ile birlikte eğitim alanında fırsat eşitliği konusundaki önemli adımların göstergesi olarak kabul edilebilecek bu satırlar, Osmanlı/Türk tarihinde kadının toplumla bütünleşmesi konusunda Tanzimat Dönemi'ni mihenk taşı olarak ön plana çıkarmaktadır.

Şura-yı Devlet'te hazırlanmış olan mazbataya ait ilk metinde ele alınan diğer bir mesele de Mekteb-i Sultani'deki Müslüman öğrencilerin askerlik kurasından ve gayrimüslim öğrencilerin bedelli askerlikten muaf olup olmayacakları hususudur. Bu konuda görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Müslüman öğrencilerin askerlikten muafiyetlerinin sebebi olarak devlete başka faydalı alanlarda hizmet edebilecekleri gösterilirken, gayrimüslimler için bedelli askerliğin devlet kademelerinde hizmete mâni olmayacağı ifade edilmiştir. Bedelat-ı askeriyenin her bir cemaatten toplu olarak alınması ve bunu kişiye özgü hale getirmenin ortaya çıkaracağı zorluklar da dile getirilerek çoğunluğun bunun uygun olmayacağı görüşünde olduğu mazbata metninde yer almıştır.⁵ Hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için böyle bir fikrin ortaya atılmış olması Tanzimat dönemindeki eşitlik kaidesinin hiçbir alanda ihmal edilmediğinin göstergelerinden birisidir. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Osmanlı İmparatorluğu, oluşmaya başlayan yeni uluslararası düzende ayakta kalabilme çabalarını yoğunlaştırmıştır. Özellikle de ulusçuluk gibi Osmanlı toplumsal ve siyasi yapısını derinden sarsan ideolojik akımlara karşı koyacak arayışlar söz konusu süreçte artmıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki tüm halklara karşı eşitlikçi bir politika süreç boyunca

⁵ Kism-i ali derslerinden imtihan vererek isbat-ı sermaye-i iktidar eden talebe hidemat-ı milel-i devlette istihdama kesb-i kabiliyet ve liyakat etmiş oldukları halde kurra-ı askeriye ile mükellef olsalar liyakat ve ehliyetlerinden idare-i memleketçe semere olacağı cihetle tebaa-i müslime etfalinden derece-i meşruhada bila-ımtihan liyakatini ibraz edenlerin kurradan muafiyetleri ekseriyat-ı era ile tensib olunup fakat tebaa-i gayrimüslime etfalinden olvechle imtihan verenlerin bedel-i askeriyeden istisnaları hakkında layiha-ı mezkureye derç olunmuş olan fıkra üzerine birçok mütalaalar der-miyân olunarak bazı reyler göre etfal-i müslimeden imtihanda isbat-ı liyakat edenlerin kurradan muafiyetleri mademki kendilerine bir mükâfat addolunur gayrimüslim şakirdandan onlarla hemhal olanların da öyle bir müsadeden hisse-i mend olmaları kaide-i müsavata muvafık olacağı irade edilmiş ise de kurradan muafiyet hizmet-i fiiliye-i askeriyeden istisna demek olup bu dahi bâlâda ifade kılındığı üzere etfal-i müslimeden öyle ehl ve muktedir olanların hidemat-ı devlette istihdamından istifade kılınması mütalaasına mesned olduğu ve tebaa-i gayr-i müslime hizmet-i fiiliye-i askeriyeden muaf olmalarıyla gayrimüslim şakirdandan imtihanda kabiliyet gösterenlerin bedel-i askeri ile mükellef bulunmaları tarik-i devlette istihdamlarına mani olmadığı ve bedelat-ı askeriye an-cemaatin tahsil olunur bir şey olup bundan her şahsın hususuna tefrik ve istisna dahi müşkülattan bulunduğu mülahazalarıyla bunların bedelattan istisnaları lazım gelmeyeceği bahsinde ekseriyat hâsıl olmuş ise de icra-yı iktizası mütavakkıf rey-i aliyyedir.

devam ettirilmiştir. Amaç imparatorluğun bütünlüğünü koruyabilmek ve söz konusu politika ile birlikte ulusçuluğa cevap verebilmek olmuştur. Mazbata metnindeki eşitlikçi politikanın ürünü olarak tartışılan meseleler bu açıdan düşünülmelidir.

Buraya kadar analizi yapılan mazbata metni yayımlanmış olan metinlerde mevcut değildir. Mazbatadaki diğer bölümler de Tanzimat Dönemi boyunca toplumsal modernleşmenin en önemli aracı olan eğitim ıslahatı hakkında dikkate değer detay ve bilgiler barındırmaktadır. Mazbatadaki ilk paragraflar bu dönem eğitim ıslahatına verilen önem ve neden önem verildiğinin sebepleri hakkında açıklayıcı bilgiler sunmaktadır.⁶ İlk paragraftaki ifadeler bakıldığında “medeniyet, fünûn, maarif, terbiyet-i ‘âmme ve ilm ü ma’rifet” kavramlarının ön plana çıktığı anlaşılabilir. Bu kavramların içerisinde özellikle “medeniyet” kavramı Tanzimat Dönemi için oldukça önemlidir. Medeniyet, Tanzimat Dönemi’nde ulaşılmak istenen hedefin kavramsal ifadesidir. Tanzimat Dönemi’ne gelindiğinde “medeniyet” gerek yazışmalarda gerekse dönemin basınında oldukça yer bulan bir kavramdır. Bu dönemde sıklıkla karşılaşılan “medeniyet” kavramı, Batı’daki “civilisation” kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. Osmanlı literatüründe “medeniyet” kavramının kullanımı hususunda Mustafa Reşit Paşa’nın elçi iken İstanbul’a gönderdiği yazılar önemlidir. Mustafa Reşid Paşa İstanbul’a gönderdiği resmi yazılarda “medeniyet” kelimesinin Fransızcasını yani “civilisation” kavramını kullanmıştır. Türkçede karşılığı bulunmayan kavrama paşanın verdiği anlam: “terbiye-i nas ve icray-ı nizamattır” (İnalçık, 2011: 124). Mustafa Reşid Paşa’ya göre; “bir vakitten beri Mısır valisi Fransa’da taraftar tedarik ederek kendisinin güya sivilizasyon usulüne kemal-i riayetini ve Devlet-i Aliye dahi bu usulü istemediğinden dolayı kendisine husumet gösterildiğini ilan ve işaa ile Fransa milletinin zihinlerini gereği gibi çevirmişti” (Baykara, 1999: 12). Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu’nun medeni bir devlet olarak propagandasını yapmak isteyen Mustafa Reşid Paşa, bilhassa Avrupalıların hoşuna gidecek işlerin yapıldığının Takvim-i Vekayi’de ilanını istemiştir. Misal olarak da Üsküdar hizmet yolu ve postaneler inşaatını göstermiştir. Bu

---

⁶ “Ta’rif ve beyândan âzâde olduğu üzere ‘umrân-ı ‘âlemin menba’-ı aslîsi fünûn u ma’ârif olub ân be ân semt-i kemâle mâ’il nev’-i insânın medeniyetce müsta’id olduğu terakkiyâtı istihsâl edebilmesi ve hiref ve sanâyi’e müte’allik ihtirâ’ât ve te’sîsât-ı nâfi’âyı meydâna getirmesi ‘ilm u ma’rifete mevkufdur.

Çünkü ‘ilm u ma’ârif hiref ve sanâyi’in ibdâ’ına ve hiref u sanâyi’ dahî cem’iyet-i beşeriyece ihtiyâcât-ı zarûriyeyi teshîl edecek bunca vesâit ve âsâr-ı nâfi’anın ihtirâ’ına medâr ve delîl olduğundan dâ’ire-i medeniyete dâhil olan milel ve akvâmın hazâ’in-i servet-i ‘âlemden hissedâr olmaları terbiyet-i insâniyenin esbâb-ı mükemmelesini istihsâl etmelerinden neş’et eylediği bedîhî üs-sübût olan hâlât dandır.

yöndeki haberlerin çoğaltılmasını talep etmiştir (Baykara, 1999: 12-13). XIX. yüzyıl Osmanlı literatüründe sıkça karşılaşılan medeniyet ve medenileştirme, aynı zamanda insan bağlamında kullanılan kavramlardır. Modernleşme sürecinde, insanın mükemmelleştirilebileceğine dair olan inanç, toplumların da ideal düzene ulaşabileceğine yönelik olumlu öngörülerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylesi bir öngörü, toplumların yeniden inşası fikrini meşrulaştırmıştır. Bu bağlamda medeniyet, o dönemde ideal düzenin oluşturulduğu varsayılan toplumları ifade etmek için kullanılmıştır. İdeal toplum yapısını oluşturmada, yani medeniyete giden yolda insanoğlunun merkezi bir konuma yerleştirilmiş olması, aynı zamanda medenileşme yolundaki en önemli araçlardan biri olan “eğitim”i ön plana çıkarmıştır. Özellikle mazbata metninde “medeniyet” kavramına yapılan vurgu, medeniyete ulaştıracak yegâne yolun cehaletin ortadan kaldırılmasından geçtiği hususunda Tanzimat bürokrasisinin fikir birliği içinde olduğuna yönelik önemli kanıtlar arasındadır.

Yine buradaki kavramlara bakıldığında eğitim alanında seküler anlayışın izlerini görmek mümkündür. Somel’in ifade ettiği üzere bundan önceki döneme ait eğitim ıslahatına dair belgelerde, eğitim ıslahatının dünyada ve ahiretteki faydaları üzerine vurgu yapılırken, burada dünya hayatı tamamen ön planda tutulmuştur (Somel, 2015: 146). İnsanın terbiyesi ile medeniyet dairesindeki milletler bu dünya üzerinde refah, huzur ve servete ulaşmışlardır. Ayrıca, ulemanın nizamnamenin hazırlık sürecine dâhil edilmemesi ve o güne kadar açılan modern eğitim kurumlarının tümünün Maarif Nezareti’ne bağlanması eğitim alanında laik bir zeminin oluşturulmaya başlandığını ortaya koymaktadır.

Tanzimat Dönemi’nde yöneten ve yönetilen arasındaki ilişki değişime uğramıştır. Devlet halkın eğitim seviyesini artırarak, toplumsal kalkınmayı sağlamak istemiştir. Artık belli kesim veya sınıfların eğitiminden değil, tüm toplumsal kesimlerin eğitiminden söz edilmiştir. Eğitimin yaygınlaştırılmak istendiği bir dönem söz konusudur. Mazbata’da; *“işte bu ka’ide-i bâhir ül-fâ’idenin hakayıki mütâla’a ve muvâzene olundukca ve sunûf-ı teba’anın merâtib-i isti’dâdı müşâhede kıldıkca Memâlik-i Devlet-i ‘Aliyye’de fûnûn u ma’ârifin intişârıyla terbiyet-i ‘âmmenin merkez-i kemâle îsâlinde olan ehemmiyet bedâheten sâbit olur”* ifadesinde “terbiye-i ammenin merkezi kemâle îsâlinde olan ehemmiyet”in vurgulanmış olması toplumsal ilerlemeye yönelik arzuyu ortaya koymaktadır.

Mazbatada yirmi yıldan beridir ülkede rüşdiye mekteplerinin açılmış olduğu belirtilmiştir.⁷ Mazbata tarihi dikkate alındığında özellikle rüşdiyelerin sayısının artmaya başladığı 1848 yılının vurgulandığı görülmektedir: “*yirmi seneden beru dâhil-i memalikde ta’lim ve terbiyet-i etfal için mute’addid mekatib-i rüşdiye te’sis ve küşad olunmuş*”. Fakat ardından medeni milletlerde alışlagelmiş eski usulün tamamen terk edilmiş olduğu ancak Osmanlı İmparatorluğunda okullaşmadaki çeşitlilik ve açılan okulların derecelendirilmesi konusunda gereken ehemmiyetin verilmediği ifade edilmiştir.⁸ Açılan okulların derecelendirilmesi konusundaki eksikliğe yapılan atıf, nizamname ile Tanzimat Dönemi’nde eğitim alanında okullaşma hamlesinin artık belli bir temel üzerine devam ettirilmek istendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim ilan edilen nizamname, söz konusu eksikliği giderme konusunda önemli katkılar sağlamıştır. Burada önceki paragrafta değinildiği üzere Tanzimat bürokrasisinin toplumsal modernleşmede eskiyi tamamen kaldırmak yerine, eskinin yanına yeni olanı ekleme politikasına yönelik eleştiriyi görmek mümkündür. Yani Tanzimat bürokratları aslında seçmiş oldukları bu yolun yanlış olduğunun farkında olmuşlardır.

Özellikle toplumsal modernleşme süreçlerinde eskinin kaldırılması ve yerine yeni olanın konulması reformların yapıldığı alanlarda ikiliği önlemek açısından önemlidir. Aksi halde eski ve yeninin bir arada bulunmasının, ileriki yıllarda yeni toplumsal problemlerin kaynağını oluşturmuş olduğu aşikârdır. O dönemde özellikle de eğitim ıslahatı yürütülürken eski alışkanlıklardan vazgeçilmesine yönelik vurgunun yapılmış olması kayda değer bir gelişmedir. Tanzimat dönemi devlet adamları eğitim ıslahatını yürütürken okullaşma açısından ikili yapının devamına göz yummak zorunda kalmışlar, ancak eski usul üzere devam eden eğitim uygulamalarında değişimi sürece bırakmışlardır. Tanzimat döneminde özellikle de eğitimin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerinin ıslahı konusunda oldukça yavaş davranılmış ve onların modernizasyonu ortaöğretim basamağı ile kıyaslandığında çok daha yavaş olmuştur. Böylesi bir durumun ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerin başında eskinin tamamen yok edilmesi

---

⁷ “*yirmi seneden beru dâhil-i memalikde ta’lim ve terbiyet-i etfal için mute’addid mekatib-i rüşdiye te’sis ve küşad olunmuş*”.

⁸ “*balada irad ve temhid olunan kava’id-i tabi’iye icabınca ‘asrımızda hiref u sanayi’in mertebe-i ‘al ul-‘ale vusulu ‘âlemin kıta’at-ı mütemeddinesinde nev be nev münteşir olan ‘ulûm ve fûnûn-ı dakikenin vaz’ eylediği bir takım usûl ve esasa mübtenîdir ki bunlar âsâr-ı sinâ’iyeyi meleke-i ‘âdiye ile vücûde getürmek ka’ide-i kadîmesini bütün bütün ibtâl ederek ‘amelîyatın nazariyat-ı ‘ilmiyeye istinâdına delalet eyledikleri hâlde Memâlik-i Devlet-i ‘Aliyye’de mevcûd olan mekâtibin envâ’ ve derecâtı ta’mîm-i ma’arif maksadının ehemmiyet-i meşrûhasına muvafık olamadıktan başka*”.

konusunda Tanzimat devlet adamlarının çekingenliği gelmiştir. Özellikle de sıbyan mektepleri ve medreseler üzerinde ulema sınıfının nüfuzunu devam ettirmesi ve bu alanlara müdahale sonucu onlardan gelebilecek tepkiyle başa çıkabilme konusunda Tanzimatçılar endişeli ve çekingen davranmışlardır. Bu da eğitimin ilk basamağında ıslahatı yavaşlatan bir sebep olmuştur. Mazbatada söz konusu yavaşlığın eleştirisi yapıldığı gibi, sıbyan mekteplerinde görev yapan hocaların ne derece nitelikli olduğu ve buralarda hocalık yapacak kabiliyette olup olmadıklarının bilinmediği vurgulanmıştır. Bu eleştiri de oldukça önemlidir. Tanzimat Dönemi hızlı, sıkışık ve eklektik bir modernleşme sürecidir. Her alanda ilerlemenin hedeflendiği bir dönemdir. Ama en önemli problemlerin başında yetişmiş insan kaynağı vardır. Sıbyan mektebi hocaları konusundaki eleştiri bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu durum sadece sıbyan mektebi için değil, eğitim alanında diğer kademeler için de geçerlidir. Ayrıca, sıbyan mekteplerine yönelik eleştiri Tanzimat devlet adamlarının eğitimin ilk basamağından başlayarak modern bir eğitim sistemi oluşturma arzusunu ortaya koymaktadır. Tanzimat Dönemi'nde planlı ve programlı bir ıslahat süreci yürütülmek istenmiştir. Eğitimin ilk basamağındaki eleştirileri bu alandaki plansızlığı gidermeye yönelik istek ve arzu olarak görmek de mümkündür. Fakat yine de özellikle eğitimin ilk basamağındaki yenileşmedeki plansızlığın ve yavaşlığın eğitimin diğer kademeleri üzerindeki olumsuz etkilerinin olduğu mazbatada açıkça belirtilmiştir.⁹ Mazbatada bunun açıkça ifade edilmiş olması, geleneksel eğitim kurumlarına ve geleneksel eğitim uygulamalarına müdahale edileceğine yönelik açık bir işaret anlamına gelmektedir.

Mazbatada sonraki satırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda rüşdiyeyi bitiren çocukların gidebileceği mekteplerin ya mahrec-i aklam ya da askeri mektepler olduğu vurgulanarak fünûn

⁹ “Memâlik-i Devlet-i ‘Aliyye’de mevcûd olan mekâtibin envâ’ ve derecâtı ta’îm-i ma’ârif maksadının ehemmiyet-i meşrûhasına muvâfık olamadıktan başka ‘ulûm-ı ‘âliyenin lâyıkiyle semerâtına dest-res olunabilmesi mebâdî-i tahsîlin intizâmına mevkufluk iken dâhil-i memâlikde bulunan sıbyân mekteplerinin mikdârı nüfûs-ı mevcûdeye nisbetle mertebe-i akalliyetde olduğu misillü tahsîlât dahî yalnız mukaddemât-ı ‘ulûm-ı diniyeye münhasır olub idâreleri ehliyet ve mâhiyeti mechûl bir takım hocalara teslim kılınmakta olmasıyla ve bu sınıf mekteplerde etfâlin tahsile meyl ü rağbetini tezyîd ve istifâdelerini te’yîd edecek usûl-ı ta’lîmiye ve tashîh u tehzîb-i mizâc ve ahlâka medâr olacak ka’ide-i terbiye mevcûd olmamasıyla bunlara senelerce devâm etmiş olan çocukların tahsîlât-ı vâkı’ası derece-i matlûbede olmadığı ve rüşdiyeye girenler dahî zamân-ı tahsîllerinin birçoğunu mahalle mektebinde öğrenilmesi lâzım olan derslerin tekrîr-i tahsîliyle izâ’a etmekte oldukları Mekâtib-i rüşdiyenin dârülmü’allimîni olmak cihetiyle usûl-i idâre ve tedrisleri oldukça muntazam iken mekteb-i tahsilde olan usûl-i ta’lîmin yolsuzluğu bi-t-tabî’ bu mekteplere dahî sârî olduğundan rüşdiye şâkirdânının ma’lûmât-ı müktesebeleri sarf eyledikleri zamân nisbetinde bulunmadığı”.

ve sanayide öğrenci yetiştirebilecek üst kademe okulların olmayışından yakınılmıştır.¹⁰ Sanayileşme hususunda bazı girişimler olsa da bu konuda Tanzimat bürokrasisinin başarılı olduğu söylenemez. Batı'da bu süreç fabrikaların kurulması, ardından da buralar için kalifiye eleman ihtiyacını karşılayacak okulların açılması şeklinde ilerlerken; Osmanlı'da sanayileşmenin olmayışı mesleki eğitim konusunda da geç kalınmışlığı ve eksikliği beraberinde getirmiştir.

Mazbatada açıklandığı üzere Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanırken aşağıdaki alanlarda görüşmeler yapılmıştır:¹¹

- Zorunlu eğitim
- Mekteplerin çeşitlendirilmesi ve derecelendirilmesi
- Eğitim-öğretim yöntemlerinin düzenlenmesi
- Öğretim kadrosunun bilgi ve itibarının yükseltilmesi ve refahının artışı
- Maarif idaresini düzene koyarak taşraya yaygınlaştırmak
- Öğrencileri teşvik edici imtihan usulleri
- İlmi kuruluşların çoğaltılıp yaygınlaştırılması
- Maarif-i Umumiye tahsisatı için ahalinin desteği

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim sisteminin belli olgunluğa erişebilmesinin yolunun bahsedilen maddelerin tamamıyla kabul ve icrasından geçtiğinin altı çizilmiştir.

Mazbatada, muhtelit eğitim için rüşdiye mekteplerinin üstünde, sultaninin alt kademesinde olan idadi mekteplerinin sayısının çoğaltılmasının gerekliliği ifade edilmiştir.¹² Muhtelit eğitim üzerinde önemle durulmuş olması dönemin ideolojisini bizlere sunmaktadır.

¹⁰ 'ulûm u fûnûn-ı mütenevvi'aya mahsûs mekâtib-i 'âliyenin fikdânı cihetiyle rüşdiyeden çıkanlar için başlıca mahrec eklâm-ı şâhâne ile mekâtib-i 'askeriye olub fûnûn ve sanâyi'de mahâret-i kâmile eshâbı yetiştirilememesinden dolayı Memâlik-i Devlet-i 'Aliyye'nin mevki'an ve isti'dâden hâ'iz olduğu

¹¹ Nizâmname-i mezkûrun ahkâm-ı esâsiyesi evvelâ tahsîl-i 'ilm u ma'rîfet için mecbûriyet ka'idesinin vaz'ı sâniyen mekâtib-i 'umûmiyenin aksâm ve derecât-ı muhtelifeye taksîmi sâlisen usûl-i ta'lîmin tertîb ve tanzîmi râbi'en hey'et-i ta'lîmiyenin tezyîd-i ma'lûmât ve i'tibârını ve terfîh-i hâlini mûcib olacak vesâ'ilin tatmîmi hâmisen ma'ârif idâre-i merkeziyesinin tensîk ve tanzîmiyle vilâyâtda dahî şu'abât-ı mukteziyenin teşkîli sâdisen talebenin şevk ü gayretini câlib ba'zı kavâ'id-i imtihâniyenin vaz'ıyla merâtib-i muhtelif-i tahsîlin istihkakını ta'yîn için rû'ûs i'tâsı usûlünün ihdâsı sâbi'en te'sîsât-ı 'ilmiyenin teksîr ve ta'mîmi sâminen ma'ârif-i 'umûmiye tahsîsâtı için ahâliden bir i'âne-i mürettebe ahzı husûsları olub...

¹² ...hem mekâtib-i sultâniyenin ekser tedrîsâtına mahall-i ta'lîm olmak ve hem de sunûf-ı teba'a etfâlinin muhteliten tahsîl-i ma'ârif tarîkine sevk ve o cihetle beynlerinde i'tilâf ve muhâdenetin tahkîmi kazıyyesi istihsâl olunmak için mekâtib-i i'dâdiyenin ihdâsı elzem olduğu mülâbesâtıyla lâyiha-ı ma'rûzenin kabûl-i ahkâmı tensîb ve tasvîb olunduktan sonra bunun suver-i icrâ'iyesi bahsine nakl-ı kelâm olunub...

Entegrist ulusçuluk projesi olarak ifade edilebilecek “Osmanlılık” ideolojisi okullar aracılığıyla bireylere verilmek istenmiştir. Nitekim ulus devlet çağında yaşayan bir imparatorluk olan Osmanlı, ulusçuluk ideolojisine karşı koyacak araçların arayışı içerisindeydi. Bu arayış devlet adamlarını Batı’da olduğu gibi eğitim alanına yöneltmiştir.

Mazbatada ele alınan ve tartışma konusu edilen önemli meselelerden birisi de ahalinin eğitim ıslahatına iştiraki konusudur. Özellikle eğitimin ilk basamağında ve ortaöğretim alanında okullaşma ile birlikte bu alanlarda çeşitli masraflar için gerektiğinde halkın yardımına başvurulacağı ifade edilmiştir. Tanzimat dönemi eğitim ıslahatı yürütülürken nitelikli insan kaynağı hususunda olduğu gibi iktisadi açıdan da içinde bulunulan yetersizlik ıslahat sürecinin yavaşlamasına yol açmıştır. İktisadi alandaki eksiklik halkın yardımı ile giderilmeye çalışılmıştır. Medeni devletlerde de aynı uygulamaların yapıldığına atıf yapılarak, eğitim işlerinde devlet ne kadar bütçe ayırırsa ayırsın halkın bu ıslahata iştirakinin önemi belirtilmiştir.¹³ Bu da Tanzimat bürokrasisinin eğitim ıslahatı sürecindeki isabetli adımlarından birisi olmuştur. Böylece belli bölgelerde halkın iştiraki ile özellikle okullaşma konusunda olumlu gelişmeler görülmüştür. Ahalinin eğitim ıslahatına iştiraki konusunun sadece devletin iktisadi yetersizliğinden kaynaklanmadığı, eğitim ıslahatında örnek alınan devletlerdeki uygulamaların da Tanzimat bürokrasisinin bu konuya yaklaşımını belirlediğini mazbatadaki ifadelerden anlamak mümkündür.

Osmanlı modernleşmesi batılılaşma olarak başlamıştır. Modernleşme Osmanlı İmparatorluğu’nda, Batı’da olduğu gibi bir tekâmül olarak gelişmemiştir. Bunu toplumsal modernleşmenin en önemli sacayağı olan eğitim ıslahatı sürecinde de görmek mümkündür. Osmanlı modernleşmesi esnasında rol/model olan Batı’dan her alanda entelektüel ve kurumsal anlamda aktarım yapılmıştır. Batı’dan Osmanlı’ya aktarımlar yapılırken de özellikle tercüme faaliyetleri önemli olmuştur. Yine diğer alanlarda olduğu gibi özellikle okullarda okutulacak kitap ve materyal konusunda da Batı rol/model olarak ön plana çıkmıştır. Fakat Tanzimat bürokrasisi tarafından sadece taklit yolu ile eğitim ıslahatında istenilen neticeye

¹³ Vâkı’a el-hâletü hazîhi ma’ârif-i ‘umûmiye için verilen tahsîsâta ne kadar zamm edilmiş olsa yine ıslâhât-ı mutasavverenin icrâât-ı mükemmelesine kifâyet edecek dereceye iblâğına hazîne-i devlet mütehammil olamayacağından ve terbiyet-i ‘âmmenin istikmâli her devlet ve hükûmetin vezâ’if-i mühimmesinden olduğu misillü ‘ulûm u ma’ârifden istifâde bahsinde ‘umûmun menâfi’-i müsterekesi sebebiyle kâffe-i milel-i mütemeddinede ta’mîm-i ma’ârif-i ‘âne olunması meşrû’an cârî olduğundan icrâât-ı mebhûse masrafı için i’âne-i ahâliye mürâca’at kılınmasında esâsen tereddüd olunmak lâzım gelmez ise de...

ulaşılamayacağı fark edilmiştir.¹⁴ Batı'dan kitap ve risale tercümesi, Meclis-i Kebir-i Maarif'in İlmiye Dairesine verilmiştir. Ayrıca bu iş içinde belli bir bütçe ayrılmasının gerekliliğinden bahsedilerek, telif ve tercüme eser ortaya koyanların bu bütçeden faydalanacağı belirtilmiştir.¹⁵ Tanzimatçılar bir an önce nitelikli insan kaynağını ortaya çıkaracak materyalin ve araçların Batı'dan aktarılmasının gerekliliğini kavramışlardır. Fakat bu aktarımın sürekli olmasının mahzurlarının da farkında olarak nitelikli birey ve materyal konusunda bir an önce belli bir seviyeye ulaşmanın önemine işaret etmişlerdir.

Nizamname görüşmelerinin yapıldığı vakte kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda açılan modern okullar ve kurumsallaşma konusunda da belli bilgileri mazbatada bulmak mümkündür. Çoğu mahallede sıbyan mektepleri ve rüşdiyeler ile bu okullar için öğretmen okullarının kurulmuş olduğu, Mekteb-i Sultani'nin açıldığı kız rüşdiyelerinin açılmasına karar verildiği ve yakın zamanda Darülfünun kurulacağı belirtilmiştir. Meclis-i Kebir-i Maarif'in teşkili, mevcut rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin ıslahı ve çoğaltılması konusunda çalışmaların yapıldığı ve kız öğretmen okulu kurulduğunun bilgisi de mazbatada mevcuttur.¹⁶

---

¹⁴ İşbu müşkilât-ı mâliyeden mâ'ada âlât-ı sâ'ire-i icrâ'iyyenin nekaîsi dahî muhtâc-ı te'emmül olub çünki ma'ârif-i 'umûmiyenin işbu nizâm ve usûl tahtında husûl-i intişârına lâzım olan esbâbın birisi mekâtibin te'sîsi ve ikincisi okutdurulacak 'ulûm ve fûnûna dâ'ir dahâ bizde mevcûd olmayan kütüb ü resâ'ilin lisân-ı 'Osmânî'ye nakl ü tercümesi ve üçüncüsü sıfat-ı matlûbede mu'allimler tedârik kılınması maddeleridir ki bunlar yekdiğerine lâzım ve melzûm kabîlinden olarak ne mu'allimsiz mekteb küşâdının ve ne de kitâbsız fenn tahsîlinin imkânı olamayacağı ve bi-l-farz nizâmnâme-i mezkûrun hâvî olduğu ba'zı 'ulûm ve fûnûn-ı cedîde hakkında mevcûd olan Fransızca kitâblar emr-i tadrîse kâfi denilse bile her milletin ma'ârifce husûl-i terakkîsini kendi lisânında aramak lâzım gelüb bir kavme âhir bir lisân-ı ecnebî ile fûnûn ve ma'rifetce tarîk- i terakkî irâ'esi müşkil ve müte'assir olduğu der-kârdır.

¹⁵ Kütüb ü resâ'il tercümesi bahsine gelince bu madde Meclis-i Kebîr-i Ma'ârif'in Dâ'ire-i 'Dlmiye'si vezâifinden olacak ve te'lîf ve tercüme husûsunda erbâb-ı kemâl ü hamiyetin himmetlerine mürâca'at kılınacak ise de yukarıda 'arz ü îrâd olduğu vechile fûnûn-ı nâfi'aya dâ'ir elsine-i ecnebiyede mütedâvil olan kütüb ü resâ'ilin lisân-ı 'Osmânî'ye sūr'at-ı nakl ü tercümesi kâffe-i teşebbüsâtıdan ziyâde şâyân-ı i'tinâ ve 'ulûm u ma'ârifin istikmâl-i derecât-ı 'âliyesi için bir sülle-i irtika olmasıyla buna hazîne-i devletden mebâlig-i kâfiye tahsîs olunmak lâzım geleceğinden gerek müceddeden kitâb te'lîf edenlere ve gerek sipâriş olunacak kütüb ü resâ'ili tercüme eyliyenlere mükâfât i'tâ kılınmak üzere hazîne-i celîleden senevî iki bin kîse akçe tahsîsi bi-l-ittihâd tasvîb olunmuş...

¹⁶ Şu esâs iktizâsınca iltizâm olunan icrâât-ı tadrîciyeye evvel be evvel merkez-i idâre-i saltanat-ı seniyyeden bedâ' olunması tabî'at-ı maslahat olub şöyle ki: sâye-i ma'âlî-vâye-i Hazret-i Pâdişâhî'de Dârülhilâfetil'aliyye'nin ekser mahallâtında sıbyân mektepleri ve mevâki'-i müte'addidesinde rüşdiye mekâtibi mevcûd oldukdan başka mekâtib-i sıbyân ve rüşdiye için dârülmü'allimînler açılmış ve Mekteb-i Sultânî te'sîs kılınmış ve müte'addid kız rüşdiye mekteplerinin küşâdına mu'ahharen karâr verilmiş ve Dârülfünûn'un bu günlerde açılması kararlaştırılmış ve-l-hâsıl vesâ'it-i mutasavvere-i tahsîliyenin ekseri burada yapılmış olduğundan nizâmnâme-i mezkûrun ahkâmına tevfikân Meclis-i Kebîr-i Ma'ârif'in teşkîliyle mevcûd mekâtib-i rüşdiye ve sıbyâniye ıslâh ve teksîr edilüb ve i'dâdiye mektepleri küşâd olunub dârülmü'allimînler ile Dârülfünûn dersleri tanzîm ve yeniden bir Dârülmü'allimât te'sîs kılınması...

Sonuç

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne Dair Mazbata üzerinden Tanzimat dönemi eğitim ıslahatını bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmek mümkündür. Dönemin eğitim ıslahatı ile ilgili temel başlıkların mazbata metninde yer aldığı görülmüştür. Aynı zamanda eğitim alanındaki ıslahata yönelik bir öz eleştirinin bizzat bu ıslahatın yürütücüleri konumundaki kişiler tarafından yapılmış olduğu mazbata metninde dikkat çekmektedir. Şura-yı Devlet'te teferruatlı görüşmeler yapılarak hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin, o döneme kadar eğitim alanında eksik olan hukuksal zemini oluşturması beklenmiştir. Nizamnamenin mazbata metninin de belli bir sistematik ve özenle hazırlanmış olduğu görülmüştür. Ancak Şura-yı Devlet'te kaleme alınan metinde yer alan bazı ifadelerin sonradan yayımlanan metinde olmadığı anlaşılmıştır. Bu durumun sebebi olarak çıkarılan kısımlara sonrasında gerek görülmemesi gösterilebilir. Nitekim sonraki süreçte hem kızların okula devamı için ayrı bir kanun yayımlanmamış hem de Mekteb-i Sultani'deki öğrencilerin askerlikten ya da askerlik için bedel ödemekten muaf olmasına yönelik adım atılmamıştır. Gerek ilk metin olsun gerekse nizamnamenin kendisi her yönüyle Türk eğitim tarihinin önemli köşe taşlarından birisi olmuştur. Bir taraftan da söz konusu metinleri, Tanzimat bürokrasisinin bu alandaki bilgi-birikiminin yansıması olarak değerlendirmek de hatalı olmayacaktır.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir (40-Tetimme)*. (Yayınlayan: Cavid Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1839-1856*. İstanbul: Eren.
- Akyıldız, A. (2011). *Sürgün Sefir Sadullah Paşa (Hayatı, İntiharı, Yazıları)*. İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür.

Atuf, N. (1930). *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

Baykara T. (1999). *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve On dokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*. (2. Basım). İzmir: Akademi Kitabevi.

CDA. BEOAYN. 1725.

CDA. İ.MMS. 37-1541.

Bogdan, R., C. & Biklen, S., K. (2007). *Qualitative Research for Education*. Boston: Allyn & Bacon.

Erdoğan, T. (1996). Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I. A.Ü. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51. ss. 183-247.

Farenkel, J., R. & Wallen, N., E. (2009). *How to Design and Evaluate Research in Education*. Boston: MacGraw Hill.

İhsanoğlu, E. (2010). *Darülfünun*. İstanbul: İrcica.

İnalçık, H. (2011). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Editörler). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 169-196). İstanbul.

Kazamias, A. M. (1966). *Education and the Quest for Modernity in Turkey*. The University of Chicago Press.

Koçer, H. A. (1970). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim.

Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi. (2002). *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* (Yayına Haz: M. Ergün, T. Duman, S. Arıbaş ve H. H. Dilaver). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. (Çev. O. Yener). İstanbul: İletişim.

Somel, S. A. (2015). Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869

Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri. Kahraman, K. Kahraman ve İ. Baytar (Editörler). *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-*

1861) içinde (136-167). Kültür-Medeniyet Serisi (12). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.

Takvim-i Vekayi, 12 Muharrem 1261, Def'a: 280

Takvim-i Vekayi, 27 Receb 1262, Def'a: 303.

Takvim-i Vekayi, 5 Ramazan 1273, Def'a: 552.

Takvim-i Vekayi, 6 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1125.

Takvim-i Vekayi, 8 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1126.

Takvim-i Vekayi, 10 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1127.

Takvim-i Vekayi, 13 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1128.

Takvim-i Vekayi, 15 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1129.

Takvim-i Vekayi, 17 Cemaziyülevvel 1286, Def'a: 1130.

Unat, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.